

# CREACIÓ LITERÀRIA I COMPLICITAT LINGÜÍSTICA

Joan VENY  
Institut d'Estudis Catalans  
Universitat de Barcelona

## INTRODUCCIÓ

1. Si repassem l'obra dels nostres escriptors i poetes i centrem la nostra atenció sobre el tipus de llengua utilitzat, hi trobem dos models: un, que és de tenor general, neutre, unitari, sense grups dialectals, i un altre que, adherit al parlar de l'autor, es mostra porós a la variació diatòpica. Si ens cenyim a l'àrea lleidatana, la poesia de Màrius Torres és representativa del primer cas (Veny 2019a), mentre que les novel·les de Joan Santamaria n'illustraven el segon (Veny 2019b).<sup>1</sup>

Després de llegir *Temps enrere* (2022), la darrera novel·la de Ramon Solsona, puc dir que, a més de proporcionar-me moments de fruïció, hi he percebut un fecund compromís amb la llengua que a la dimensió diatòpica, magistralment resolta, afegeix, dins el demble lingüístic, una aproximació als caires neològic, metalingüístic, fraseològic i onomàstic, aspectes que tractaré de comentar.

Un tema que angoixava alguns escriptors a l'hora de la creació literària era el que afectava el discurs de personatges pertanyents a una àrea dialectal: calia respectar aquest registre particular o igualar-lo amb el registre narratiu de l'obra? Es tractava d'unificar o diferenciar el *sermo nobilis*, de total connivència amb l'estàndard, del *sermo quotidianus*, diatòpic, respectuós amb formes dialectals? Vet aquí com Ramon Solsona surt airós d'aquesta disjuntiva. Conscient de la necessitat de fer front al caràcter seqüencial del llenguatge i d'equiparar-lo en certa manera a la tècnica teatral i cinematogràfica, amb la simultaneïtat entre narració i diàleg, insereix entre claudàtors, dins el text narratiu i en estil directe, el discurs espontani, directe i en registre col·loquial, equiparat al dialecte dels personatges del Priorat, tot i que l'expressió parentètica no sempre es revesteix exclusivament del color dialectal. Vet-ne aquí unes mostres:

1. Em plau agrair a José Enrique Gargallo i Joan Ramon Veny-Mesquida la revisió d'aquest text, així com els suggeriments resultat de la seva lectura.

El pare tampoc se sentia emigrant [Nantros tenim terres, ham nat al collègit, sempre ham minjat calent]

Va alçar una mà de la Tona com es fa amb els guanyadors dels combats de la boxa [Un aplaudiment per la Tona!]

2. És així com dins les frases parentètiques de reflex dialectal trobem variants fonètiques (*fandilla, aringada, auliva, dingú, siràs, domés, me dixes, poro* ‘però’, *seroll, fenyà, collègit, nantros, un antre* ‘un altre’); morfològiques (*lo vi, hòmens, tons pares, els Reixos, aprenenta; patix, deix* ‘deixa’, *dis-me, fossa* ‘fos’, *tu sas* ‘saps’, *naven* ‘anaven’, *haiguin fet*); sintàctiques (*se’n recordeu, tinc de fer*). De vegades el dialectalisme és exclusiu d’una població, com la de Garcia («Quin mal hai fet jo per merèixer *este càstig!*»).

3. El tractament del lèxic mereix amplis comentaris. En el registre parentètic es troben mots com *sapo, rebotons*, i castellanismes com *taparrabos, después, hermosa, hermosura*, que, en alguns casos, s’estenen al text narratiu: *sustos, hermano* ‘religiós de la Salle’, *hermanites, cruse, recados, mecano* ‘joc’, *sostens, polo*, tots ells d’ús freqüent. Però, més que les interferències, m’interessa destacar altres aspectes del lèxic, encara que sigui fora dels apartats parentètics, on el “parlar prioratí”, que «al Tomàs li feia gràcia», es manifesta, en forma subliminar, per exemple quan aquest escriu espontàniament *dillums, dimats, dumenge*, variants diatòpiques de *dilluns, dimarts, diumenge* de la normativa.

4. Fent-se ressò del títol de la novel·la, *Temps enrere*, la cultura rural es manifesta de diverses formes, com en l’ús de la *pollegana* ‘tipus d’arada’, o de l’*escarrador* ‘eina per a munyir les olives’; o en pràctiques agrícoles tradicionals, com *fer la conlloga, piar* (<*pisar*) ‘trepitjar el raïm’, o *fer el colgat* de les vinyes, que descriu àmpliament (p. 114). Tampoc falten els costums casolans, com el de les mares de donar al matí als fills un rovell d’ou amb vi ranci per envigorir-ne la força física (jo mateix vaig rebre, d’infant, aquesta atenció maternal) o preparar llepolies casolanes (*orelletes, coraçons*). O també el de recordar creences populars com pensar que la maionesa es tallava si la feia una dona que tenia la menstruació, o que no es podien tocar les flors perquè es pansien. Els jocs d’infància apareixen a dojo: *fer juli, saltar a corda, jugar a bales, a pessic-pessiganya, a peu coix, a corda, al pare carabassot, a la campaneta de la ning-ning, a conillets, a terrenys, lo tello* ‘la xarranca’.

5. Mots pertanyents al col·loquial prioratí també poden aparèixer en l’estil narratiu, com insinuàvem abans: *xica* ‘petita’, *xompo, llangost* ‘llagost’, *aubergínies, cuïc* ‘mosquit’, *aulivers, sargantilles* ‘sargantanes’; *asgorfa, llangonisses, quissos, curumbeles* ‘tombarelles’, *pampes* ‘pàmpols’, *mel de romer o de timó; roelles* ‘roselles’; i, d’altres vegades amb equivalències entre el mot normatiu i el dialectal: «una *paparra* –ella en deia *caparra*»; «*capgròs* – *cullereta* en deia l’Elvira»; el *gripau* [lo *sapo*, lo *sapo!*]. Noms “paratgívols”, que diria Verdaguer, de vegades acumulats de costat: «carabassons, pebrines, aubergínies, ràvens, tomaques, safranòries i bajoques».

Qualque vegada el novel·lista s’enamora de paraules d’un altre dialecte, com el mallorquí («*desenvitricollar* les estructures sintàctiques» ‘desembullar’; «propens a la *plorera*» ‘ganes de plorar’).

També apareixen mots populars no específics de l’àrea: *xona*, el més *pinta*, els *pinxos* de la pellícula, *verolar, gorgolar, fer sucamulla, margenada, guixots, perdís, bala*

*perduda, hereu escampa, balcona, fava* («una dona una mica *fava*»), un *trinxa, cotxe de línia*.

La sinonímia es manifesta de vegades amb particular generositat; així, per a ‘papu’: *l’espantacriatures, lo saginero, lo dimoni, l’home del sac, lo moro Mussa, lo Marraco, la Maria Ganxa*; per a ‘borratxo’: *pet, trompa, mamat, encaputxat, pitof, ensofrat, que portava un bon gat o una trumfera*. A notar també la variació a l’interior del sistema dialectal, amb caràcter idiolèctic («que cadascú deia a la seva manera»), com és ara per a ‘llicorell’: *llicorella, llacorell, llacorella, llacolcell*.

6. En relació amb la creativitat lingüística, i concretament dialectal, es troba la malnominació, que s’exemplifica sovint a l’obra, enriquida amb la motivació dels sobrenoms: *Culet de Pruna* («perquè era la galanteria [Quin *culet de pruna*!] que repetia a les noies»); *lo Pelargon* («el mestre [...] tenia un aspecte acriaturat que l’escàs bigoti no aconseguia desmentir; per això li deien *lo Pelargon*»); *lo Dimoni* («al col·legi era un mal estudiant i a fora era el més descarat, el més pinta»); la *Santíssima Trinitat*, que s’aplicava a les tres Clavellines («hi havia qui les designava pel malnom de *Santíssima Trinitat: Mare, Filla i Esperita Santa*»); *die Katalanin* («L’Elvira va insistir tant a dir que el català no era un dialecte de l’espanyol que des d’aleshores els companys de curs li van posar el sobrenom de *die Katalanin*»); *Conilla* aplicat a la senyora *Cunillera*, «d’una gravidesa permanent», «a qui la mare del Tomaset havia batejat com *la Conilla*»; *el Girafa* «per l’altura i la corpulència»; *la Llumenera* («l’únic lloc on el malnom que li havien adjudicat no es referia a l’estatura»); *el Filisteu* «per l’alçada i la corpulència»; *Llargueres* («no li feia res que se’l conegués pel malnom de *Llargueres*», «preferia *Llargueres* a Girafa i d’altres paraules ofensives»); l’Elvira, «*la Llarga* de cal Miquelís»; *l’Ensofrada* («va començar a estendre’s el rum-rum que bevia i li van penjar un malnom»); mossèn *Bru-merot* («no se sabia si li deien per la sotana, negra com un borinot negre, o perquè feia els sermons catequístics i les prèdiques de la missa amb un zum-zum tediós que feia venir son»); el Tomàs, *lo Rompetetxos* i la Lote i el Max, *Los Gegantons*, per llur alçada; *Can Capicua* («d’aquella minúscula botigueta la gent en deia *can Capicua*, perquè el tio Seve comprava bitllets de tramvia amb numeració capicua i els revenia als col·leccionistes»); *lo Baieta*, «perquè (en la cursa de motos) sempre anava per terra»; *lo Brandy* («color de *brandy* i la paraula li va quedar com a nom»); *Elvirassa* («cridaven l’Elvireta pel malnom d’*Elvirassa*»); *Haribo* («li deien *Haribo*, per l’os groc de peluix que li havia tocat al Max en una bossa de caramels»); *Cristo* («remagrit» i «demacrat», feia de model d’imatge del Crist i així es guanyava «la vida gràcies a la gana»); *Putot* («per la manera de vestir-se i pintar-se, li van adjudicar un malnom, el *Putot*»); *Patòn*, «com que era l’únic que dominava l’ortografia catalana ho escrivia amb accent obert perquè no li adjudiquessin el nom del general americà George Patton»; *La Comarca nos visita*, per les intervencions de la Mundeta en aquest programa d’entreteniment de Ràdio Barcelona; «la *mòrula*, com li deien carinyosament»; *cal Fideuero*. La sinonímia brilla amb generositat: «S’hauria deixat serrar les cames per deixar de ser *el Llargueres, el Goliat, el Gegant del Pi, la Torre Eiffel, el Campanar, el Semàfor, el Girafa, la Palmera, el Pal de la Bandera, el Fanaler, el Rascanívols*». També trobem casos de truncació, freqüent en els antropònims («els companys de curs li van retallar el nom i Tomàs es va reduir a *Tom*. No per economia lingüística, sinó per la popularitat dels dibuixos de Tom i Jerry»).

Es registren adaptacions al català de noms propis estrangers com la de *Witold* en *lo Víctor* («al poble li diuen *lo Víctor*»).

A voltes el mateix parlant s'autocrea motius, com el Tomàs («Ei, soc el Tomàs, *el gegant del pi, el parallamps, la torre Eiffel, el llargueres, el gànguill, el girafa, el warusi, papà piernas largas*» (aquest en cursiva al llibre).

7. El registre popular simpatitza amb els eufemismes: *la visita al santíssim* «com en deia ell, que era l'exploració del clitoris»; *rebotons per recollons; caratsos* 'carai, carall' [«de què *caratsos* te servix»]; *lo Pepito* 'penis'; *pompis* 'cul'; *glàndules de Bartholin* → *sant Bartolin*, «eufemisme del coit, al costat de *les Aubagues*», «per analogia entre un bosc opac i la part més obaga del cos»; per a 'regla': *els dies dolents, els pintors, la tia Maria, la tia Pepa, la cosa, la setmana, tenir visita*. En algun cas fa una història evolutiva d'un nom com els de la malaltia congènita *síndrome de Down*, abans de conèixer les fases successives de *mongòlic, subnormal, retardat, disminuït, deficient mental*.

L'expressivitat també es manifesta en les repeticions: «exercir d'*avi-avi*», estar *estona i estona; rojos rojos*; la *iaia* i la *reiaia*; *bull-bull* («diaris que reflectien el *bull-bull* de la llengua»); o en el joc de paraules: «un recaragolat besamans que a vegades era un besapeus: *Pòngame a los pies de su señora*».

8. El llenguatge col·loquial és amic de les onomatopeies, freqüents en l'obra: el *cloc-cloc* d'avellanes; feia *xof-xof* «un llit de rapa i pellofes que feia a cada trepitjada» del raïm; un *rau-rau* (referit a una idea persistent); el llunyà *bum-bum-bum* dels bombardejos; un *tiquitac* fort (en «mecanografiar les cartes de pressa»); el rogallos *raaac* final («quan treia els fulls de la màquina amb una estrebada que era un gest de triomf»); el *rec-rec* infinit de les cigales; el *gloc-gloc* del baixant de les comunes; el *txin-ta-txin* dels platerets; el *pep-pep-pep* del tricicle; *pse* (senyal d'indiferència, de mediocritat: «els estudis, *pse*»); «un *zum-zum* tediós que feia venir son»; «*Xsst!*, no cridis».

9. No falten derivats, sovint absents dels diccionaris: *xafardum; toquinejar-se; comarejar; vidriòlic* («de caràcter vidriòlic»); [dones] *mastectomitzades; faistes* 'activistes de la FAI'; o variants metatitzades com *enxarrancada* per *eixancarrada*. Fins el sufix *-aire*, d'ús restringit en català central, s'enriqueix amb altres derivats: *vinyataire, minaire, preguntaire, gemegaire* («lletanies *gemegaires*»).

10. La formació filològica de l'autor brilla en diverses ocasions, propiciada sobretot per l'espai on es desenvolupa una part de l'acció, l'alemany. Així, s'imita la pronúncia dura de les vibrants d'en Klaus (*Prriorrat*); o tradueix al català literalment una locució: «*posant-se de mala gaita*, o, en alemany, *fent cara de set dies de pluja*». El francès també hi guaita el cap amb expressions com *savoir faire* o el comentari sobre paraules com *flâner* i els seus derivats («*flâneur, flâneuse, flâneusement*, que la "tante" deia que eren tan franceses com la bandera tricolor»).

11. Algunes observacions sociolingüístiques evidencien el bandeig del dialecte a la ciutat («a Barcelona evitava l'accent prioratí») o el nivell baix d'un «català d'estar per casa». També afloren actituds metalingüístiques com la valoració negativa de certs mots (*madrastra, fillastra* «paraules catalanes abominables»); la seva desuetud ([*flirt* «quants anys fa que no ho sentie»], *contestatari* «una paraula que ja no es feia servir»); la seva introducció recent (*follar* «fins que la va introduir la Janina mai havien fet servir aquesta paraula»); la substitució lexical a favor del mot culte (*ictus* «llavors en deien *atac de feri-*

*dura*»); la novetat de l'ús (*adrenalina* «quan va aprendre la paraula»; *carrossa* «s'havia posat de moda la paraula»); la presència del mot interferit indicant-ne la procedència («*a sabiendas*, com es deia en el catecisme»); la diferència d'ús segons el registre social (*pneumònia*, «una paraula que només feien servir els metges; la gent en deia *pulmonia*»; «*massa gras*, dient els metges; *xompo*, deia l'Elvira»).

12. En relació amb la creativitat es troben locucions força freqüents, d'ús no estrictament prioratí: *la setmana dels tres dijous, a la quinta punyeta, fer la punyeta, fer-se l'estreta, tenir el cap a tres quarts de quinze, sense ofici ni benefici, un cas com un cabàs, passar-les putes, dormir la mona, xerrar pels descosits, tornar-se aiguapoll* («el seu matrimoni es va tornar aiguapoll»), *estar fet un sant Llätzer, tenir el sant de cara, tenir el sant girat d'esquena, de tot saber-ne un niu, passar la mà per la cara* (a algú), *ser de pinyó fix, posar-se de mala gaita, perdre la xaveta, no donar l'abast, caure l'ànima als peus, ser l'última paraula del Credo, fer números, de tantes gaites, equivocar-se de mig a mig, omplir de moixons el cap, de pa sucats amb oli, acabar com l'aigua del bacallà, alt com un sant Pau, en Pepito va de curt, ballar-la magre, plorar a llàgrima viva, estar d'ullera* 'de bon humor', *l'ou de la serp, mirar cap a una altra banda, anar de paquet, dia sí dia també; casar-se de penal, fer Pasqua abans del Ram, anar a l'oliva, estar tot dat i beneït, un tros d'home, com una ànima en pena, feia carreter, no haver vist culs en finestra, ballar pel cap, de per vida, passar-les putes, d'estranguis, partir peres, amb l'ai al cor, la gallina dels ous d'or, beure's l'enteniment, anar damunt davall* («la comarca va damunt davall»), *lligar els gossos amb llangonisses, en un tres i no res, ser negra nit, la gent d'upa* (de Barcelona), *ser la punta de llança, amb mà de ferro, fer-se la perla* (a una bugia), *de pedra picada, com un ou i una castanya, no et pensis, no tenir molla ni crostó, no fer mai cap pet que pudi, fer-se el gallet, haver-hi moltes maneres de matar puces, tirar-se els plats pel cap*.

A la llarga llista es poden afegir les blasfèmies incloses dins el registre col·loquial: *Me cago'n l'hòstia consagrada! Me cago'n Déu! Cago'n Cristo clavats a la creu de cap per avall!*

L'àmbit dels fraseologismes frontereja amb el del refranyer. I aquest s'enriqueix amb noves unitats com succeïa amb els fraseologismes, suara en el text narratiu, suara en el parentètic. Vet-ne aquí uns exemples: *la dona, o monja o casada; dona casada, treball de criada; matrimoni sense fills, arròs sense oli; lo vi fa sang, l'aigua, fang; de les rialles en venen les ploralles; què sap el gat de fer culleres i de l'any de la Maria Castanya*. A voltes, sense encara la categoria fraseològica, generat en un context de tabola (*Al padri, porró de vi*).

A voltes es contextualitza la traducció i adaptació d'un refrany llatí: «amb la perseverança de la gota que acaba foradant la pedra» es fa ressò del vers clàssic «*Gutta cavat lapidem non vi sed saepe cadendo*».

13. Atès que l'acció de la novel·la transcorre entre mitjan segle passat i principis del present, l'autor ha reflectit aquests dos mons, el pretèrit de cinquanta anys enrere, present en aspectes de la llengua que hem assenyalat, i el modern, més recent, on els mots relaten una nova situació social, tecnològica, gastronòmica, de lleure, i que constitueixen una contrapartida a les manifestacions lingüístiques de caire popular de les quals ens hem fet ressò anteriorment.



Des d'un punt de vista temàtic hi trobem noms de balls (*twist*, *txa-txa-txa*, *sistaki*, *yenka*, *hula-hoop*); de teixits, inclosos els sintètics, o peces de roba (*macramé*, *escai*, *polo*, *sostens*); de vins (*riesling* «el típic vi blanc del Rin», *Beernauslese* [citat en cursiva] «un vi dolç de postres»); d'informàtica (*Skype*, *email*, *mòdem*, *emoticones* «una línia d'emoticones amb cara de pena»; el *roaming* 'dels telèfons mòbils'); de la restauració (*grill* 'restaurant de productes cuits a la brasa', *schnitzel* («un *schnitzel* enorme acompanyat de patates i pèsols»)), un *tàrtar* de tonyina; de vehicles (*mobylette*, *mosquito*, *velosolex*, *vagó tender*); de fustes importades (*embero*, *iroko*, *sapelli*, *wengué*, *macoré*, *dibetú*, *bolondo*, *bubinga*, *moambé*); de cosmètics retocs estètics (*bòtox*, «dones grans desfigurades pel *bòtox*»). Alguns procedien de noms de marques (*tàmpax* [«la murga dels *tàmpaxs*»], *mecano*), tema que Solsona havia estudiat d'una manera exhaustiva (*Marques que marquen*, Barcelona, Pòrtic, 2015).

Quant a la procedència d'aquests manlleus, cal mencionar francesismes, uns simplement adoptats (*souvenir*), a voltes representats en cursiva (*crochet*, *coup de foudre*), fins indicant-ne la procedència («va recordar l'expressió francesa *savoir faire*»); altres vegades, en forma adaptada (*brillantina*, *bigudi*, *filloxera*, *pitimini* «un roser de pitimini» [← *petit menu*]); potser amb traducció (*cop d'efecte*). Afegim-hi els abundants anglicismes: *sex appeal*, *living* («al tocadiscos del *living*»), *pickup* («l'agulla del *pickup*»), *gentlemen*, *ok* («es donava l'ok»), *hobby*, *roaming*, *brandy*, *flirt*, *check out* («els clients més matiners que fan el *check out* molt abans que obrin la cafeteria»), *email* («l'intercanvi d'*emails*»), *grill* (← *grill-room*) («vam donar al *grill*»). Com també els castellanismes *hule*, *recado*, *follar*, *polo* 'tipus de jersei', *sostens*, *piruleta*, *mecano*, *paipai*, *quarto* i el diminutiu *quartet*, *lòcos* 'que sent amor o passió per algú o quelcom', *romances de sarsuela*, *mariconeries*, *rúbia* (vehicle), *finolis*, *mitxelins*, *camisó de fil*, *embustero*; algun expressat en cursiva (*gente bien*), sobretot si són parèmies (*La letra con sangre entra*). Caldrà esbrinar la procedència del mot *pava* 'tipus d'avió' («Va vindre la *pava*, una *pava* enorme, i va bombardejar tot lo poble»).

Algun llatinisme s'hi escola, com *rara avis* (en cursiva), «un estil molt *sui generis*», *in extremis*, presents al *Diccionari* de l'Institut.

14. En aquest acostament a nous referents i modes cal afegir noves unitats, de procedència externa o generada dins el sistema: *esprai*, *porros*, *txacra*, *pàtxuli*, *sexe tântric*, (un grup de) *ska*, (un abric de) *loden color teula*, *un vell gagà*, (minifaldilla) *de quadres escoceses*; (hamburgueses de) *tofu*, *paper manila*; (pantalons) *de pota d'elefant* i *de pell de préssec*; *galetes maria*; unitats que poden ser truncacions («el seu *ex*», «un empresari *progre*» / «llenguatge *progre*», «els cicles de *químio*», *súper*, *taquimeca*).

15. L'estil de Solsona s'esquitxa de comparacions expressives, extretes del món rural en el cas d'Elvira (*persones que corrien com a ratolins desorientats*, *veia la mare com l'insecte atrapat en una teranyina*, *esbufegant com les antigues manxes d'ensofrar*, *alegrava el mas com la garbinada al pic de l'agost*); o urbanes, domèstiques, religioses en el cas de Tomàs ([la calba] *semblava un pom d'escala*, *solemne com l'antesala del judici final*, *ullets petits com les guardioles del Domund*, etc.).

Com també juga amb les paraules apellant a la seva ambivalència (*mira la tele sense mirar-la*), o amb el seu contrast (*no tenia humor ni per estar de mal humor*).

I no falta algun malapropisme com la confusió dels mots cultes *pubis* i *cutis*.

16. Després d'aquest fecund passeig lingüístic, cal subratllar:

1) L'originalitat d'inserir, dins el text narratiu i en forma parentètica, elements del parlar prioratí, especialment fonètics i gramaticals; alguns extrapolats al discurs narratiu, per donar color al text (*roella*), uns altres que ja figuren al corpus normatiu (*llangost, sargantilla, padri/padrina*), després de l'obertura del *DIEC2* cap a la variació dialectal.

2) L'ús de lèxic de la cultura popular referent a costums, pràctiques agrícoles, jocs, llepolies, sovint caiguts en desuetud.

3) La profusió de malnoms, amb la seva motivació, com també d'eufemismes, onomatopeies, fraseologismes.

4) La frondositat de neologismes de temàtica variada i procedència idiomàtica diferent com igualment d'origen intern.

5) En suma, una atenció vigorosa a la llengua, amb les característiques particulars d'un parlar nord-occidental, presentades d'una manera original, i en contrast amb la incorporació de neologismes de la vida moderna, alguns dels quals poden enriquir el diccionari normatiu.

## REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

VENY, Joan (2019a): *Llengua i creació literària* (Verdaguer, Foix, Santamaria, Torres, Carbó, Curial, Huguet, Anglada). Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.

VENY, Joan (2019b): *Un torrent de paraules. El lèxic de Joan Santamaria*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs / Diputació de Lleida.